

Het verhaal van je leven in beelden: fotografie als therapeutische interventie in de GGZ

Dr. Jan Sitvast, PhD¹

Verpleegkundig specialist, docent en onderzoeker (nu met pensioen)

Hogeschool Utrecht: opleiding tot verpleegkundig specialist

Correspondentieadres:

jsitvast@gmail.com

Samenvatting

Aan de hand van de narratieve psychologie wordt in dit artikel betoogd dat het zelfbeeld van mensen een vertelling (narratief) is waarin herinneringen, verwachtingen en gedrag/keuzes in het dagelijks leven elkaar beïnvloeden. Beelden spelen in deze relatie een bijzondere rol omdat ze bemiddelen in onze perceptuele oriëntatie op onze (sociale) omgeving. Daarom kunnen foto's die deelnemers van een fotogroep zelf maken therapeutisch worden gebruikt om de deelnemers inzicht te geven in hun zelfbeeld en leefwereld. De reflectie op de foto's en de sociale interactie in de fotogroep zorgen voor een positiever zelfbeeld en versterken de eigen regie van de deelnemer als 'moreel agent' die weet welke keuzes hij/zij moet maken in het leven.

Steekwoorden

Narratief, zelfbeeld, zelf-concept, visuele representatie, foto-elicitering, spiegelreflectie, agency

¹ Met dank aan Simone de la Rie, klinisch psycholoog/psychotherapeut en verbonden als opleider en senioronderzoeker bij Arq/Centrum '45, voor haar inhoudelijke tekst suggesties

Iedereen ontwikkelt een verhaal over zichzelf, een narratief, waarbij de episodische herinneringen worden opgeslagen in het autobiografisch geheugen. Herinneringen maken deel uit van het zelf(beeld) dat het verleden, het heden en toekomst(verwachtingen) omspannt. Het (ge)voelen en ervaren wie ik ben in de wereld hier en nu bepaalt welke herinneringen uit het geheugen naar voren komen (Damasio, 2001; 2010; Sitvast, 2019; 2021a+b). Een disfunctioneel zelfbeeld is een transdiagnostische factor die veel voorkomt bij mensen met psychische klachten. Mensen met een depressie of angst hebben vaak een overalgemeen autobiografisch geheugen, het kost moeite om specifieke herinneringen op te halen en negatieve herinneringen domineren het verhaal over het zelf. Dit verhaal wordt elke keer als we herinneringen ophalen opnieuw geconstrueerd. Herinneringen omvatten gedachten, gevoelens, woorden, en beelden. We zien sommige ervaringen als het ware weer voor ons. In het dagelijks leven worden we voortdurend gevoed met beelden. We leven in een beeldcultuur. Hoe ondersteunen deze beelden het verhaal over het zelf? En kan middels het

gebruik van beelden het verhaal over het zelf worden begrepen en waar nodig worden bijgestuurd?

Casus

Rebecca (28) heeft borderline, ze heeft soms moeite controle te houden over haar emoties. Ze kan zich somber en leeg voelen, is vanaf haar 16de jarenlang opgenomen geweest, maar woont nu zelfstandig op een flatje. De foto van de ketting, die fungeert als hemelwatergeleider van een gebouw op het terrein van de inrichting, gaat over de 'beknotting' die zij voelt. Rebecca: 'Het was niet de psychiatrie die me dat aandeed. Door het ontbreken van zicht op progressie voelde het alsof ik nooit uit de problemen zou komen en altijd zou vastzitten aan het psychiatrisch ziekenhuis. Het was mijn eigen verstrengeling.' (Figuur 1)

Rebecca:

'Ik zit opgesloten. Ik kom er niet uit.' (...)
'Ik heb altijd vrijwillig gezeten, mensen kijken daar zo tegenaan, het opgesloten zijn. Ik was slachtoffer van mezelf met bijbehorend verleden.' (Figuur 2)

Figuur 1: verstrengeling

Figuur 2: beknotting

Het verhaal over jezelf

Het besef van de eigen individualiteit wordt in meer of mindere mate narratief beleefd. Het zelfbeeld kent vaak een verhaalstructuur met een bepaalde idee hoe het leven zich aan iemand voltrekt, welke rollen het individu daarin speelt of zou willen spelen, met een bepaalde intentie en een verwachte uitkomst (perspectief). Er zijn alternatieve verhalen mogelijk, meerdere plots, andere rollen, soms afhankelijk van situaties en vaak op de achtergrond in iemands bewustzijn aanwezig. Tussen deze verschillende

verhalen kan een spanning bestaan als ze niet consistent met elkaar zijn, elkaar misschien lijken uit te sluiten of als ze het karakter hebben van een onvervulde droom of gewenste toekomst. In het bewustzijn vertaalt deze spanning zich in een interne dialoog, als verschillende stemmen die gehoord willen worden. Het zelfbeeld is niet statisch, maar dialogisch (Hermans, 1995; Hermans & Hermans, 2010: Dialogical Self Theory). In het zelfbeeld is vaak een meer of minder expliciete persoonlijke mythe uitgekristalliseerd (McAdams, 1993) waarmee het individu

voor zich zelf verantwoordt hoe hij in het leven staat en welke keuzes hij maakt. Deze persoonlijke mythe kan ook de basis zijn van een (re)presentatie naar mensen in zijn omgeving. Het geeft een beeld van wie iemand is. Een persoonlijke mythe heeft een hoog autobiografisch gehalte, want zij omspannt het verleden, heden en toekomst. Wie-ik-ben in het verleden, heden en wie ik in de toekomst hoop te zijn wordt meestal beleefd als in elkaar verlengde liggend. Deze continuïteit ligt ten grondslag aan de consistentie van het levensverhaal en de geloofwaardigheid van de mythe. De herinneringen die ten grondslag liggen aan dit narratief zijn opgeslagen in het autobiografisch geheugen (Rubin & Greenberg, 2003; Rubin, 2012). In het autobiografisch geheugen is informatie opgeslagen over gebeurtenissen die het individu heeft meegemaakt. Deze gebeurtenissen worden in een selectief herinneringsproces betrokken en ge(her)ïnterpreteerd vanuit de context van het levensverhaal dat het individu construeert. De herinnerde autobiografische levensfeiten versterken aldus de legitimiteit van het verhaal. Het zelf wordt een vertelling (Gergen, 1991).

Narratieve psychologie

Het verhaal over jezelf en het herschrijven

van dat verhaal, zijn onderwerpen uit de narratieve psychologie.

De narratieve benadering werd in de sociale wetenschappen vanaf het midden van de vorige eeuw steeds belangrijker, ook voor toepassing in de gezondheidszorg. Hier droegen auteurs als Balint (1959), Kleinman (1988), Brody (2003) en Frank (1995) bij aan een meer contextuele aanpak, waarin de focus kwam te liggen op ervaringen van mensen en hoe ze zich daartoe verhouden en hierover hun verhaal vertellen. Hamkins (2013) ontwikkelde een benadering die ze ‘narratieve psychiatrie’ noemde en waarmee ze patiënten wilde helpen hun leven op orde te krijgen door het vertellen van hun verhaal te faciliteren. In Nederland hebben Bohlmeijer aan de Universiteit Twente en zijn medewerkers diverse cursussen ontwikkeld zoals “**Op zoek naar zin**” en “**Op verhaal komen**”. Het gaat hier altijd om interventies met meerdere sessies waarin door de patiënt gereflecteerd wordt op hoe zijn eigen leven gelopen is, met hoogte/en dieptepunten en waarin hij-zij wordt uitgenodigd levensthema’s en bronnen van kracht te identificeren die geholpen hebben moeilijkheden te overwinnen (Bohlmeijer, 2007). Ook in de psychotherapie is het narratief onderdeel van belangrijke interventies,

zoals de life script review. De life script review is ontwikkeld als onderdeel van de Transactionele Analyse (Erskine, 2010). In deze interventie wordt het levensverhaal gezien als

“gebaseerd op scripts die in het leven van alledag bepalen hoe je je voelt, handelt en ook hoe je contacten aangaat met andere mensen. De scripts zijn de som van de ervaringen van iemand. Net als een script voor een film dirigeren ze zo het verhaal van de hoofdpersoon zoals dat geleefd wordt en verteld. Met dit verschil dat het narratief de scripts spiegelen, qua inhoud en vorm, maar er niet een op een mee samenvallen. Ook de scripts zelf zijn altijd in ontwikkeling. Ze ontstaan op het kruispunt van drie domeinen: de persoonlijke wereld van betekenissen die door elke persoon worden gecreëerd; de interpersoonlijke/relatieve dimensie, die een impact heeft op elk niveau (al dan niet symbolisch; expliciet en impliciet) van zijn ontwikkeling; en de cultuur, die altijd grenzen en middelen geeft aan haar vorming” (citaat Tosi, 2009).

Nog één interventie willen we hier niet

onvermeld laten: de narratieve exposure therapie (NET). Deze interventie is ontwikkeld voor patiënten met posttraumatische stress stoornis, waarbij patiënten hun levensverhaal vertellen en middels exposure aan de traumatische ervaringen deze ervaringen kunnen integreren in hun autobiografisch geheugen (de la Rie, 2022).

Het belang van beelden voor het zelf-concept²

In onze cultuur zijn beelden heel belangrijk. Televisie, internet en andere media overladen ons dagelijks met een overvloed aan beelden. Het gaat hierbij vooral om foto- en filmbeelden. Welke betekenis hebben beelden in het autobiografische verhaal? Taal kan beelden voor het geestesoog oproepen en bij het vertellen van het levensverhaal aan derden is dat om meerdere redenen van groot belang. Details ontleend aan de zintuigen, dus ook beelden, versterken de suggestie van **betrokkenheid**. Als iemand ons in zijn verhaal een beeld voorschotelt, dan wordt dat meestal gezien als een aanwijzing voor een herbeleefde, persoonlijk ervaren, accurate

² Deze paragraaf is gebaseerd op een paragraaf uit Sitvast, 2018. Empowerment fotografie.

autobiografische herinnering (Rubin & Greenberg, 2003). Maar hoe belangrijk ook voor het inlevingsvermogen, levendige beelden zijn geen garantie dat een herinnering een correcte weergave is van de werkelijk gebeurde feiten. Een geheugen voor details, zo menen we, zou betekenen dat wat in grote lijnen verteld wordt dan wel zal kloppen. Ook voor de verteller zelf werkt dat zo. Een voorbeeld. Als je uit gaat en je vraagt je af of je de huisdeur wel hebt afgesloten, dan zal je eerder tot de conclusie komen dat je dat inderdaad gedaan hebt als je je kan *voorstellen* dat je het hebt gedaan in plaats van alleen dat je het kan bedenken. De details waarmee je het je voorstelt overtuigen meer dat je iets ook gedaan hebt dan als je er alleen over gedacht hebt. Een specifiek voorbeeld van dit **evocatieve en overtuigende vermogen** van beelden is de z.g. flits- herinnering ('flashbulb memory'). Een herinnering aan een gedenkwaardige gebeurtenis kan, net als bij een foto die genomen is met flitslicht, zijn vastgelegd op de gevoelige plaat van je geheugen. Je weet bijvoorbeeld nog precies wat je deed en waar je was op het moment dat je vernam dat vliegtuigen zich hadden geboord in de Twin Towers. Net als De Guernica van Picasso is het beeld van de vliegtuigen

die in de Twin Towers vliegen een eigentijds icoon geworden. Zoals de iconen van de heiligen in de Russische en Grieks-orthodoxe kerk voorwerpen zijn van devotie, zo wordt ook een eigentijds icoon door projectie een beeld dat geladen is met betekenis en associaties. (Baddeley, 1986; Marschark, Richman, Yuille & Hunt, 1987: aangehaald door Rubin & Greenberg, 2003).

Herinneringen en verwachtingen zijn onderdeel van een representatie en als zodanig constructies van ons brein. Het visuele representatie systeem kan gezien worden als een dynamisch model (Rubin & Greenberg, 2003) waarin verbeelding, (toekomst)verwachting en herinnering op elkaar inwerken. Ziller spreekt in zijn boek *Photographing the Self. Methods for Observing Personal Orientations* hoe het individu door oriëntaties afgestemd is op de omgeving en daaruit omgevingsvariabelen selecteert om handelend op in te spelen (Ziller, 1990). Foto's kunnen daarbij helpen door de omgeving ruimtelijk in te kaderen en te beperken tot een te overzien deel van de grotere omgeving.

Foto-eliciteren: een model voor de toepassing van fotografie in de psychiatrie

Het bestuderen van beelden en hun

betekenis komt voort uit de visuele antropologie. In de visuele antropologie worden etnografische films gemaakt en aspecten van cultuur in beeld gebracht, maar worden ook de beelden en beeldcultuur geanalyseerd en stil gestaan bij het geen deze beelden representeren voor mensen. Bijvoorbeeld: welke beelden hebben wij van de toekomst? Het gebruik van beelden, bijv. foto's om ervaringen, verwachtingen en herinneringen boven tafel te krijgen wordt ook wel elicitatie (=uitlokking) genoemd en kan ook aangewend worden in de hulpverlening. Immers de foto's verlagen de drempel om beleving te verwoorden en tegelijkertijd vergemakkelijken ze een verbinding met diepere lagen van het bewustzijn (Harper, 2002; Ziller, 1990; Collier & Collier, 1986). De foto's laten de eigen werkelijkheid zien van de fotograaf: hun leefwereld en hun zelfbeeld (zie ook: Marijen, 2021). Vaak wordt de eigen innerlijke representatie van het zelfbeeld in foto's zichtbaar. De perceptuele oriëntaties van het individu op zijn leefwereld worden duidelijk (Ziller, 1990). De onderzoeksmethode van zelf mensen foto's laten maken wordt ook wel autofotografie genoemd. In de Verenigde Staten heeft vooral Ziller dit instrument gebruikt om de validiteit van een fotografisch zelf-concept aan te tonen. Hij

bepleit een ecologische benadering in de bestudering van het zelf-concept. De relatie tussen het zelf-concept, gedrag en de omgeving is, zo stelt hij, belangrijk om te bestuderen. Foto's gemaakt door onderzoeksrespondenten zelf i.p.v. door de onderzoeker hebben een hoog informatief gehalte ("rich revealingness") met betrekking tot deze relatie. Dit komt behalve door de expliciete betekenis die door de maker aan de foto wordt gegeven ook door impliciete 'verborgen' boodschappen die pas later verwoord (kunnen) worden (Ziller, 1990). Die rijkdom aan informatie en haar relevantie voor identiteitsonderzoek is door Dollinger en Dollinger het uitgangspunt geweest voor het ontwikkelen van een concept 'autofotografische individualiteit'. De mate waarin de foto-essays meer zelfreflectie laten zien en een creatievere en abstractere (meer symbolische) betekenisgeving is bepalend voor een hoger of lager niveau van individualiteit (Dollinger & Dollinger, 1997). Een kanttekening die hier te plaatsen is dat de expressie van individualiteit een culturele vaardigheid is die mede bepaald wordt door afkomst (sociale klasse), opleiding en professie. Zij wordt bovendien gekleurd door ideologische tradities die vaak onbewust doorwerken in de beleving. Het beschikbare culturele idioom wordt door

het ene individu flexibel en zelfbewust gehanteerd terwijl de ander 'veilig' het geijkte patroon nabootst. (Ellis, 2003).

Een fotografie interventie in de GGZ: spiegelreflectie

“Spiegelreflectie” is een groepsinterventie in de GGZ van 6-8 weken en is ontwikkeld door Sitvast (2023). In eerdere publicaties werd ze ook Foto-instrument genoemd. De deelnemers krijgen een wegwerpcamera of gebruiken de camera op hun mobiel. De opdracht is een dag uit hun leven in beeld te brengen of foto's te maken van mensen en dingen die voor hen belangrijk zijn. Twee weken later worden de camera's ingeleverd. De foto's worden ontwikkeld en afgedrukt. Nadat de foto's door elke deelnemer op een eigen werkblad gegroepeerd en opgeplakt zijn worden de deelnemers bij toerbeurt individueel bevraagd over de foto's. Aan de hand van de foto's vertellen mensen in de groep hun verhaal waarin zij worden uitgenodigd om vooral hun waarden, hoop en verwachtingen te bespreken. Deelnemers kunnen ook elkaar vragen stellen over de foto's. De uitspraken die deelnemers doen over een foto worden de volgende bijeenkomst als gedrukte tekst aan hen teruggeven. Met deze teksten gaan ze verder aan de slag. Er worden

foto's en teksten met elkaar verbonden, veel over gepraat en uiteindelijk worden er na 6-8 bijeenkomsten, drie foto's uitgekozen om uitvergroot te worden voor de tentoonstelling. De deelnemers geven zich rekenschap aan wie ze de foto's laten zien en wat ze aan het publiek willen onthullen over zichzelf. De praktische organisatie van de tentoonstelling wordt door de deelnemers zelf ter hand genomen: het schrijven van uitnodigingen, het maken van een folder, het verzorgen van de catering tot aan het uitspreken van een speech bij de opening (Sitvast, 2011a). Dit bevordert de *agency* (eigenaarschap) van de deelnemers. De handeling van het foto's maken in de eigen leefwereld, de uitwisseling en bespreking in de fotogroep en uiteindelijk het tentoonstellen van de foto's zorgen voor de inbedding van de interventie in een sociale interactie. Een gewenste toekomst en vaardigheden die nodig zijn om die toekomst te bereiken worden verankerd in mentale beelden. Dit versterkt het gevoel van zelfsturing ('agency') van de fotograaf. De representatie wordt geritualiseerd in een tentoonstelling waarvoor familie, vrienden en anderen die belangrijk zijn voor de fotograaf worden uitgenodigd. De teksten bij de foto's zijn het resultaat van een dialoog, meer gebaseerd op de ervaringsdeskundigheid

van de fotograaf dan het gezag van de therapeut. De centrale onderwerpen worden de emoties en beleving. De anticipatie op de toekomst rehabiliteert de patiënt als moreel 'agent', dus als een individu met een verantwoordelijkheid voor zijn eigen leven, waarvan hij in foto's en tekst rekenschap geeft aan een publiek (Sitvast, 2011b).

Stills uit het leven of stilstaan bij het zelfbeeld

Gedurende de weken gunnen de deelnemers andere mensen met foto's en tekst een kijkje in hun leven. Het bleek dat de deelnemers met ernst en toewijding daarvoor foto's en tekst uitzochten en zich bewust waren dat ze iets van zichzelf naar buiten brachten. Daarbij toonden de deelnemers veel eigen initiatief. Het maken van foto's kan worden beleefd als een vorm van toe-eigening. Wat je fotografeert en opnieuw bekijkt wordt van jou. Soms is het een momentopname van wat je denkt en voelt en soms is het een tijdloze documentatie van diepere lagen in het gevoelsleven. Deelnemers zijn subject en object tegelijk, beschouwer en beschouwende en wisselen in het proces steeds van perspectief. In de groepsbijeenkomsten zien we hoe de deelnemers eerste stappen zetten in het

reconstrueren van hun rollen van passieve ontvangers van zorg naar actieve participanten. De interactie tussen mensen beïnvloedt hoe mensen zichzelf zien. Als deelnemers zich actief gaan verhouden tot andere deelnemers en de begeleiding, verandert ook het beeld dat ze van zichzelf hebben. Het zelfbeeld staat in een sterke wisselwerking met iemands sociaal functioneren (Polkinghorne, 1998; Sitvast, 2006; 2009). Kunneman (1995) heeft hiervoor de term narratieve individuering geïntroduceerd. Narratieve individuering betekent dat een mens de behoefte heeft zich zelf een plaats te geven in de sociale en culturele ruimte waar hij deel van uitmaakt en die hij 'bewoont'.

Narratieve individuatie

In de weken waarin de groepsinterventie plaatsvindt, worden meerdere kanten in iemand aangesproken en zijn sociale vaardigheden van groot belang. Je moet iemand voor een foto benaderen, toestemming vragen, enz. Anderen reageren op je als je foto's maakt. De drang om foto's te maken van anderen is groot en ook om jezelf te laten fotograferen. Het medium fotografie stimuleert sociaal contact. Foto's worden aan elkaar getoond tijdens de bijeenkomsten. Als fotograaf die zijn omgeving registreert, speelt de

deelnemer een actieve rol. Tijdens de bijeenkomsten worden zij bevraagd over de foto's en nemen ze de rol aan van ervaringsdeskundige. De eigen beleving van de deelnemer kan worden gevalideerd. Foto's en tekst worden gebruikt voor de tentoonstelling, waarbij de gemaakte foto's gezien worden als waardevol en goed genoeg om te exposeren.

Het voorbereiden van een tentoonstelling biedt een gelegenheid allerlei rollen te oefenen: van gids die vragen van bezoekers van de tentoonstelling over zijn/haar werk (de foto's) beantwoordt tot deskundige die in een toespraakje de aanwezigen meer vertelt over de gevolgde werkwijze. Op deze manier wordt de 'agency' van de deelnemers opnieuw bevestigd.

Indrukken van een fotogroep

Het viel op dat de deelnemers met ernst en toewijding foto's en tekst uitzochten voor de tentoonstelling en zich bewust waren dat ze iets van zichzelf naar buiten brachten. Ze durfden letterlijk meer van zichzelf te laten zien, ook hun kwetsbare kanten. Ze toonden veel eigen initiatief. Zo schreef Pieter (pseudoniem) een toespraak voor de tentoonstelling en nam tijdens het traject zelf geschreven haiku's mee die bij een foto pasten. Maaïke (pseudoniem)

bereidde zich thuis voor op het interview door alvast het een en ander op te schrijven. Ze leidde tijdens de tentoonstelling mensen rond en vertelde over haar beeldverhaal.

Figuur 3: Een deelnemer geeft bezoekers uitleg van haar foto's. Ze staat letterlijk en figuurlijk voor haar (beeld)verhaal

Het onderzoek naar de interventie

De interventie is in de periode 2005-2009 met een kwalitatief-hermeneutische opzet onderzocht in het kader van een promotieonderzoek (Sitvast, 2011). Er zijn toen 9 fotogroepen georganiseerd in 3 GGZ-instellingen met in totaal 74 deelnemers. De ervaringen van 42

deelnemers zijn d.m.v. interviews vastgelegd en geanalyseerd in samenhang met een semiotische analyse van hun fotoverhalen. Uit dit onderzoek bleek dat de interventie patiënten helpt om een metapositie in te nemen met betrekking tot hun lijden en op die manier ruimte schept voor reflectie. De sterke link van de interventie met het leven van alledag en haar focus op waarden, wensen en ambities zijn factoren die het proces van reflectie een positief maar realistisch karakter geven. In het verlengde daarvan bleek de interventie het maken van eigen keuzes en het oppakken van nieuwe rollen en verantwoordelijkheden te faciliteren. Dit hebben we een vorm van moreel leren genoemd (Sitvast, 2011b). De samenwerking tussen patiënten onderling en met de verpleegkundige is daarbij een sterke kant van de interventie. Het foto-instrument stelt patiënten in staat om meer regie te nemen in die samenwerking. Door foto's te maken zijn ze niet langer passieve ontvangers van zorg door hulpverleners. Met hun beelden en verhalen spelen ze een actieve rol in de communicatie.

Reacties van deelnemers na afloop van een van de fotogroepen:

“Ik ben vrolijker, kijk positiever naar het

leven. Ik ga naar buiten. Ik denk dat het project op zich veel goede herinneringen oproept, van hè, er zijn ook positieve dingen in het leven. Niet alleen denken aan het negatieve of aan de dingen die vroeger gebeurd zijn.”

Over het contact met andere deelnemers:

“Het is een stukje herkenning, gedeelde smart is halve smart. Het gaat er niet om hoe je het uitvoert, maar het feit dat je het doet.”

“Ik ben geen prater over mijn ziek zijn en om dat dan tegen vreemden te zeggen, dat vind ik heel wat. Dus door middel van fotografie en het bekijken van foto's lukte dat beter.”

Conclusies

Het zelfbeeld wordt geconstrueerd en gereconstrueerd met de herinneringen in het autobiografisch verhaal. Mensen ontwikkelen een verhaal over zichzelf, en beelden zijn daarbij van groot belang. We leven in een beeldcultuur. Beelden spreken. Middels fotografie kan het verhaal over het zelf worden verbeeld. Als therapeutische interventie draagt fotografie bij aan het reconstrueren van een eenzijdig en negatief gekleurd narratief naar een meer realistisch beeld van het zelf, waarin iemand zijn

persoonlijke waarden meer centraal komen te staan. Het draagt bij aan een positievere zelfbeleving en stimuleert het contact met anderen. Uit het onderzoek kwam naar voren dat deelnemers zich gezien voelden. Dit bleek ondersteunend voor het zelfbeeld en werd ervaren als een vorm van erkenning.

Referenties

Balint, M. *The doctor, the patient and his illness*. Pitman, London: Pitman, 1959.

Berne, E. *Transactional analysis: A new and effective methods of group therapy*. In E. Berne (Ed.), *Beyond Games and Scripts*. New York: Grove Press, 1958/1976 (Original 1958, American Journal of Psychotherapy)

Bohlmeijer, E. *De verhalen die leven. Narratieve psychologie als methode*. Amsterdam: Boom 2007, ISBN 978-90-850-6470-1

Brody H. *Stories of Sickness*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Collier, J. & Collier, M.C. *Visual Anthropology. Photography as a Research Method*. Albuquerque: University of New Mexico. 1986.

Damasio A. *Het zelf wordt zich bewust*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2010.

Damasio, A.R. *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2001.

De la Rie, S.M. *Narratieve Exposure Therapie*. Tijdschrift voor Gedragstherapie (3), 2022.p. 186-204.

Dollinger S. & Dollinger S. *Individuality and Identity Exploration: An Autophotographic Study*. Journal of Research in Personality, 1997. DOI:10.1006/JRPE.1997.2182

Ellis, R.. 'Picture imperfect ? The cultural politics, interpretation and anxieties of self-directed photography picturing the home space', Chimera Working Paper 2003-01 Colchester: University of Essex, 2003.

Erskine R.G. (Ed.). *Life Scripts: A Transactional Analysis of Unconscious Relational Patterns*. London: Karnac Books, 2010.

Frank A.W. *The wounded storyteller: Body, illness, and ethics*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.

Gergen, K.J. *The Saturated Self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books, 1991.

Hamkins S. *The art of narrative psychiatry: Stories of strength and meaning*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Harper, D. *Talking about pictures: a case for photo elicitation*, in: *Vasuki Studies*, 2002, Vol. 17, No. 1.

Hermans H.J.M. *Het meerstemmige zelf*. In: Hermans H, red. *De echo van het ego. Over het meerstemmige zelf*, Baarn, 1995

Hermans, H.J.M. & Hermans-Konopka A. (Eds.). *Dialogical self theory. Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society*. Cambridge University Press, 2010. [ISBN 9780521765268](#)

Holloway I. & Freshwater D. *Narrative research in nursing*. John Wiley and Sons, 2009.

Kleinman A. *The illness narratives: Suffering, healing, and the human condition*. New York, Basic Books, 1988.

Maijen I. *Ervaringsdeskundigheid in beeld*. GGZ Vaktijdschrift, nr. 6, 2021.

McAdams D.P. *The stories we live by. Personal Myths and the Making of the Self*. New York, The Guilford press: 1993.

Rubin, D.C & Greenberg, D.L. *The role of Narrative in recollection: a View from Cognitive Psychology and neuropsychology*, in: G. Fireman, T. McVay, and O. Flanagan (eds.), *Narrative and Consciousness: Literature, Psychology, and the Brain*. New York: Oxford University Press, 2003.

Rubin, D.C. *Understanding Autobiographical Memory. Theories and Approaches*, pp. 11 – 32.
DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139021937.004>[Opens in a new window] Cambridge University Press, 2012.

Sitvast J. *Narratieve Verpleegkunde (Narrative Nursing)*. Tijdschrift voor Ziekenverpleging (TvZ), july/august, 2006.

Sitvast J. *Een Narratief Model voor de Zieke mens*. Tijdschrift voor Ziekenverpleging (TvZ), mei 2009,

Sitvast J., Abma T. A., Lendemeijer H.H.G.M. & Widdershoven, G.A.M. *Photostories, Ricoeur and Experiences from Practice. A Hermeneutic Dialogue*. *Advances in Nursing Science*, 2008, vol 31, 3, 268-279.

Sitvast, J. Proefschrift: *Photography as a*

nursing instrument in mental health care.

How to use clients' photo stories for recovery. 2011.

DARE:<http://DARE.UBVU.VU.NL/handle/1871/28777>

Sitvast, J. *The Photo-Instrument as a Health Care Invention.* Health Care Analysis. 2011a. DOI 10.1007/s 10728-011-1176x

Sitvast J., Widdershoven G.A.M., Abma T. *Moral learning in psychiatric rehabilitation.* Nursing Ethics, 2011b, vol 18, 4, 583-595. DOI 10.1177/0969733011408047

Sitvast J. *Het Fotoverhaal. Werken met foto's als instrument voor zingeving en empowerment.* Zeist: Uitgever Boekscout, 2017.

Sitvast J., 2018. *Empowerment Fotografie. Fotografie als instrument ter versterking van eigen regie en identiteitsvorming.* Zeist: Uitgever Boekscout, Zeist, 2018.

Sitvast J. *Enacted Narrative and Recovery. An existential analysis based on hermeneutic-phenomenological interpretation.* Psychol Behav Sci Int J, 2019, 13(2).

Sitvast, J. (2021a). The felt sense and how it can therapeutically be mediated by photographs. Academia Letters, Article 665. 2021a.

<https://doi.org/10.20935/AL665>

Sitvast J. *How Nurses Can Facilitate Meaning-making and Dialogue: Reflections on Narrative and Photo Stories.* Cambridge Scholars Publishers, 2021b.

<https://www.cambridgescholars.com/product/978-1-5275-5980-6>

Sitvast J. *Spiegelreflectie.* Tijdschrift voor Coaching, 2023, juni, nr. 2

Tosi, M. T. *The lived and narrated script: An ongoing narrative construction.* In R. G. Erskine (Ed.), *Life scripts: A transactional analysis of unconscious relational patterns* (pp. 29-54). London, England: Karnac, 2009.

Ziller, R.C. *Photographing the Self. Methods for Observing Personal Orientations.* London/New Delhi: Sage Publications: Newbury Park, 1990.

Ziller, R.C., 1990, *Photographing the Self. Methods for Observing Personal Orientations*, London/New Delhi: Sage Publications, 1990.